

Vergeten leegtes in de blik.

Interkarteldag 1 juni 2002

Zijn het de dingen die een mens zoekt, of de verbanden waarin de dingen zich hebben voorgedaan? Verbanden die men nooit meer achterhaalt, maar die wel *zijn* in het geluid van grote stiltes, die daar iets kunnen laten horen van een nostalgisch, *gebleven* verlangen.

Als titel van deze tekst koos ik “Vergeten leegtes in de blik”, waarmee ik de grote stilte in de melancholie meen te mogen samenvatten. In die stilte is de nostalgie ogenschijnlijk, aan de oppervlakte van het denken, verworpen tot een slepende lethargie. Als drinken melancholici uit de Lethe, de rivier in de Griekse mythologie waaruit de doden dronken om al het aardse te vergeten.

Het *vergetene* in de melancholie wijst op een lege, zwarte plek in de blik van de Ander. Een leegte die ooit aan de taal moeten ontsnappen is omdat ze te vroeg kwam opdat het spreken, als opioïde middel, er een spoor van verlangen had kunnen overtrekken.

De melancholicus lijkt te kampen met de nasleep van een zeer vroege toetakeling van zijn verlangen, een toetakeling tijdens de periode waarin er nog geen sprake was van separatie, zelfs nog niet eens van aliënatie. “*De blik-periode*”. Het is de naam die ik geef aan de tijd waarin het infans niet alleen genot, maar ten volle *leven* puurt uit de blik van z'n moeder.

Het genieten van de vrouw die ook moeder heet, is intiem vervlochten met h^àar verlangen én met het verlangen van haar kind, met de libidinale wegen die het zal betreden of ontwijken.

In “rouw en melancholie” wees Freud erop dat het melancholisch subject niet treurt om het verlies van een concreet liefdesobject, maar dat de melancholie lijkt te declencheren bij een verlies van “meer ideële aard”.

Volgen we Jacques Hassoun in zijn boek “*La cruauté mélancolique*”, dan verwijst het onbestemd verdriet in de melancholie niet zozeer naar een objectverlies, dan wel naar precies een *tekort* aan objectverlies. De melancholicus rouwt om een tekort-aan-kunnen-rouwen, om iets wat nooit verloren is geweest, wat nooit verloren heeft mogen zijn. Het rouwen omdat zich in de bliktijd iets niét heeft voltrokken.

Maar wat?

Hassoun gaat etiologisch op zoek in de periode van het zogenaamde spenen. Dit is de eerste scheiding tussen moeder en kind, daar waar de borstvoeding – of wat daar substitueert voor is – wordt afgesloten. Het spenen gaat gepaard met rouw om een object dat een bepaalde band representeert, het object dat quasi geheel én letterlijk de moeder als liefdesobject belichaamt. De lichamelijke separatiebeweging tijdens het spenen impliceert dat voor het eerst een object van verlangen wordt gevormd: het kind dient de borst terug af te staan. Voorwaarde hiertoe is dat de moeder in staat is geweest om haar kind gedurende die eerste maanden verlangend te bejegenen, om haar borst aan haar baby cadeau te doen, en met het statuut van verlies te bekleden. ‘Als ik met jou mijn voedende borst deel, dan is dit iets wat we tegelijk allebei zullen verliezen.’

Volgens Hassoun is het precies hier dat het in de melancholie spaak loopt. De moeder was niét in staat haar borst af te staan als een verloren object. Zij behield er het genot van, gaf haar

kind de borst in (pragmatische) bruikleen zonder deze waarlijk te schenken. Bijvoorbeeld : moeder wendt haar blik af op het moment dat het kind in haar ogen verlangen zoekt. Haar blik blijft elders hangen, buiten haar kind, zodat we kunnen zeggen dat voor het kind het vrouwelijk genot verschijnt als ont-koppeld van (haar) verlangen.

Het eerste object wordt niet verloren omdat het nooit ten volle werd geschonken. Daarom sluit de melancholie een rouw in die - onbestemd - gedoemd is tot oneindigheid. Een rouwen dat een verlies betreft : een *tekort* aan verlies van een object dat niet tot een *verlangd verlorene* is kunnen worden. Minimaal kunnen we echter zeggen dat het kind er mogen van proeven heeft, dat het object vanaf dan als een schaduw op het Ik van de melancholicus is gaan wegen. Slechts een schaduw. Niets te verliezen. Behalve, helaas .. een verlangen bezaaid door dat van de moeder.

Moeders object wordt als het ware verzwolgen, achtergehouden in een Ander genot dat zij voor zichzelf houdt. Haar bloot genot. Als omzwachtelt ze op haar lichaam haar object van verlangen met een Ander genot.

Welk genot circuleert dan wel rond dat enigmatisch object? Volgens Hassoun wordt in de melancholie niet het fallische genieten geviseerd, en ook niet het genot van het moeder-zijn op zich, dan wel, precies, het vrouwelijke genot. Deze *Autre jouissance* !

Het genot dat zij aan haar object beleeft, intrigeert het kind, maar in zijn strijd een verlangend subject te worden, het reële symbolisch te bemeesteren, moet het daarvoor elders zoeken. Bij degene die haar lichaam en haar spreken tekent met onbevredigdheid, de vader die “niéts” voor haar is. In de melancholie wordt aan het kind een discours gepresenteerd waarin de reële vader als onwaardig verschijnt. “Cet homme ne m’est rien” is ditgene wat uit moeders spreken – of zwijgen – gepercipieerd wordt. Aldus Hassoun. Hij IS er wel, hij wordt in het spreken als vader ingeschakeld. Als *vaut-rien*.

Het kind zal zich met deze *vaut-rien* identificeren, dit onwaardig wezen dat, net als het kind zelf, niet in staat blijkt het verlangen van moeder te beroeren, niet haar object in zich draagt. Getuige hiervan de teneur waarvan het melancholisch discours doordrenkt is : “*Ik ben niets. Ik ben slechts afval*”. De melancholicus dicht zich een identiteit toe die draait rond nietigheid, rond een symbolische en zelfs reële leegte in het bestaan. Alsof er geen verlangen is, maar alsof tegelijk de knellende afwezigheid ervan noodzakelijk via de taal bestaat.

In “Le discours mélancolique” stelt Marie-Claude Lambotte eveneens de ‘blikperiode’ centraal in de etiologie van de melancholie. Het verlies lezen we bij haar echter in een andere hoedanigheid. In de melancholie is wél iets verloren, is in de vroegste kindertijd iets verloren geweest, iets reëls dat nooit betekend is kunnen worden.

Uit wat zij in het spreken van melancholici beluisterd heeft, traceert zij enkele terugkerende merkwaardigheden. Waaronder een zeer vroegtijdige catastrofe in de subjectontwikkeling, en dit in dialectiek met de specifieke wijze waarop de moeder én de vader in het subject-spreken verschijnen.

Catastrofe. Desaster. Maurice Blanchot schrijft in “L’écriture du désastre” : “Le désastre est du côté de l’oubli ; l’oubli sans mémoire, le retrait immobile de ce qui n’a pas été tracé - l’immémorial peut-être ; se souvenir par oubli, le dehors à nouveau « .

Het rampscenario draait volledig rond het zich terugtrekkend verlangen van het eerste liefdesobject, de moeder. Ik herinner aan wat we metaforisch de kiem van de melancholie kunnen noemen, namelijk haar zich afwendende blik.

Maar het is meer dan een metafoor. Want in deze precare periode (de blikperiode) ligt de blik voor het kind nog geheel in het verlengde van zijn lichaam. Onttrekt zich de blik, dan verdwijnt ook het lichaam. De affectieve uitwisselingen tussen moeder en kind hebben de sleutel van het lichaam nodig. Het is toch via het lichaam dat de erotisering geschiedt, dat het verlangen kan ontspringen, dat het zich kan verknopen aan de pulsie.

De catastrofe in de blikperiode besmet het verlangen van het kind met een leegte. Lambotte noemt allerlei mogelijkheden : mishandeling, chantage, persisterende minachting, vernederingen, concrete verlaten. Desasters ! Reële castratie.

Het lijkt me noodzakelijk om onze metafoor van de blik hier een plaats te geven : het eerste liefdesobject trekt haar verlangen terug. Héél vroegtijdig. Als moeders blik verdwijnt, verzinken de dingen voor het kind in een soort onbepaalde mist, en verdrinkt het in iets als een grenzeloze ruimte. Iets waar alle bakens ontbreken. Mist dus op de plaats van een verlangende blik, daar waar deze normaal gezien het lichaam doet bestaan, waar moeder haar verlangen inschrijft ..in de ogen van haar kind . “Le désir de l’homme .. « etcetera..

In de blikperiode heeft de aard van moeders blik als het ware de impact van een oordeel. Vanuit de mist zal dit oordeel dan ook gepercipieerd worden als zijnde : “niets”. Iets van niets. Ik noem het een oordeel, gezien het strenge über-Ich dat in het melancholisch spreken zo opdringerig aanwezig is.

In alle gevallen van melancholie waar de depressie persisteert , zo stelt Lambotte, wordt gesproken over enerzijds de almacht van de moeder, en anderzijds de absolute zekerheid van in het begin iets gemist te hebben, gekwetst of verlaten te zijn geweest. Aan de moeder wordt bijgevolg een destructieve macht toegedicht, die over leven en dood beslist..

Vaders spreken wordt er overdonderd door dat van de moeder die daardoor haar aura van almacht kan bewaren. Het subject zal zich, ook volgens Lambotte, met dit “eeuwige falen” van de reële vader identificeren.

Keren we echter terug naar het rampscenario van waaruit die bijzondere predominantie van de moeder zich in het kind een weg baant. Dan blijkt dat de melancholicus zich ook identificeert met het niets dat door de afwezigheid of plotse verdwijning van moeders verlangen is nagelaten. Een primordiale identificatie is dit, of wat we kunnen noemen een *einzig*er Zug. Het niets is de betekenaar van het spoor dat de Ander naliet.

De *einzigere Zug* (unaire trek) heeft precies als functie dat ze een onderscheid aanbrengt tussen het organisme en zijn milieu. (precies dit wat in de psychose afwezig is). Ze zal de hele psychische ontwikkeling van het subject bepalen.

“Ik ben niets”, zegt de melancholicus. “Ik ben niets waard. Ik besta niet meer. Ik ben eigenlijk al gestorven terwijl ik nog in leven ben, zonder wààrlijk te kunnen sterven.” Of hij suïcideert. Of mutileert zichzelf als was hij dat *vaut-rien*, of als wil hij misschien op die manier uit z'n lichaam léven halen. Het met leven bekrassen.

Hoe verklaren we deze hardnekkige en vaak delirant aandoende identificatie met het niets? Volgens Lambotte draagt de melancholicus de veel te vroege stempel van de genoemde catastrofe . Op een moment zo vroeg dat eerdere bevredigingservaringen in de moeder-kind-relatie door het rampzalige gebeuren als het ware volledig overdekt zijn geworden. Niet die nog prillere lustervaring werd door de betekenaar ingeschreven, dan wel de catastrofe die er onmiddellijk op gevolgd is.

Mààr .. deze identificatie draagt nog de lusteffecten van de sensaties die eraan voorafgingen. (Lambotte spreekt trouwens over “le plaisir régressif du trauma”), zodat we kunnen stellen dat het de leegte is, de existentiële leegte zo je wil, die libidinaal bezet wordt. Libidinaal ? Via de taal bijvoorbeeld. In het zo typische nihilistisch spreken van de melancholicus. Dit spreken begrijpt Lambotte als de manifestatie van de negatie. Ze verwijst hiervoor naar Freuds artikel uit 1925, *die Verneinung*. Daar verschijnt de negatie als oordeel, een oordeel dat echter vereist dat er in een eerste (mythische) tijd een *Bejahung* is geweest. De *Bejahung*, nodig om in de *Verneinung* te kunnen verdwijnen. Als verdrongen.

De negatie – ik ben dood, bijvoorbeeld – vindt haar oorsprong dus noodzakelijk in de leegte in de plaats van het verlangen, en berust volgens Lambotte helemaal op deze eerste betekenaar. Ze spruit dus voort uit de catastrofe-ervaring, maar krijgt pas zin in relatie tot de sporen van een verdwenen, ontspoord verlangen. Een vergeten verlangen. (Vandaar dat Lambotte het “ik ben niets” beschouwt als het teken van een intrinsieke vereniging van het niets (betekenaar) met de negatie.)

De betekenaar heeft een existentiële – talige - positie toegelaten, die echter niet de eerste lustervaringen symbolisch in rekening heeft kunnen brengen, gezien deze, zo vroeg in de levensgeschiedenis, nog niet konden worden uitgedrukt. Zo vroeg dat het onmogelijk is geweest om ook de catastrofale onderbreking symbolisch te representeren. Het melancholisch subject getuigt daardoor werkelijk van een erotisering van een leeg kader. Ik zou het typisch discours beschouwen als een symbolische terugkeer van de plots opdoemende leegte in de catastrofe, die *nachträglich* symbolisch én libidinaal bezet wordt.

We zouden kunnen denken dat de melancholicus in de herhaling van het discours van het niets, op zoek gaat naar een heractualisering van die heel vroege catastrofe-ervaring. Bovendien zou het ons kunnen verleiden tot de conclusie van een typisch psychotische terugkeer in het reële, ten gevolge van de forclusie, van iets wat volledig aan de symbolisering is ontsnapt. Niets is minder waar, althans volgens Lambotte. Niet een “hors-symbolisation” typeert de melancholie, dan wel een “défaut de symbolisation”.

Défaut de symbolisation.

Iets van dit niet-gesymboliseerde keert terug, maar onder de vorm van een *defensie*. Het is een defensie tegen het mogelijks heroptreden van dat vreselijke moment waaraan zich slechts de betekenaar “niets” heeft kunnen substitueren. Dit uit zich in het onvermogen – de weigering – om de objecten uit de buitenwereld libidinaal te bezetten. Het is slechts in de leegte in de Ander, dat iets van de libidinale bezetting lijkt mogelijk te zijn.

Dit defensieproces bestaat er voor het Ik uit om een belangrijk perturberend gebeuren te houden voor niet-geschied. Het effect daarvan is dat voor het subject de toegang tot het imaginair register versperd wordt, voorwaarde om de greep van het reële op de realiteit te kunnen lossen. Voor zover ik begrijp is deze imaginaire deficiëntie datgene wat de melancholie mogelijks van de neurose onderscheidt. Het imaginair register wordt als het ware kortgesloten om het niet-benoembaar stukje trauma af te wenden. .. De al te vroege “reële castratie” in de levensgeschiedenis, het al te grote realiteitsgehalte ervan, zou ertoe geleid hebben dat het “lot” zich aan het imaginaire register heeft gesubstitueerd. De traumatische impact van de vroege ervaring onttrekt zich daarbij aan het domein van de woordvoorstellingen. In zijn gecastreerde positie stort de melancholicus zich als het ware in de afgrond van het falen van de Ander, daar dus waar het verlangen ‘deserteerde’. Hij “verwerpt” zo niet alleen zijn verlaten geweest zijn door de Ander, maar evenzeer de Ander als subject.

Ik sluit de neerslag van mijn verkenning af. Een verkenning die mij de fenomenologie van de melancholie op een andere wijze laat denken, op een wijze die bijvoorbeeld het existentiële discours van de melancholicus uit het register van de waan, van de hallucinatie tilt.

In de melancholie primeert de heel prille ontmoeting met Une-Perte. Perte van het ooit genoten verlangen van de moeder. Een perte die - onbetekend – het leven tot een merde heeft bestemd. De merde, ontsproten aan een brutale privatie op een zo vroeg moment dat geen woord de kracht had, de mogelijkheid, om het ‘trauma’ via de taal te genezen.

Enige tijd geleden hoorde ik dat de melancholicus lijdt aan “moeder-loosheid”. De moederloosheid die klinkt uit de *uitgesproken* lethargie lijkt wel een defensie tegen die zogeheten moederloosheid. Als, hoe paradoxaal ook, een talig en libidinaal harnas dat moet beschermen tegen de terugkeer van de “catastrofe”. Zo weinig keuze, dat alleen nog kies-pijn rest.

Een gedichtfragment van Jotie T’Hooft resumeert :

*ik, wensdroom van mezelf, hoeder van een kudde niets,
stompelaar langs de rand van liefde, dat ik
rond u hang als een kleet, dat ik golf en beef,
uw lendenen verwarm, zinnen verbrand om u gloeiend
te maken, ik hakkelaar, stotterstier, herfstmachine,
dat ik u bevrijden wil en zelf gevangen zit.*

Katrien Steenhoudt
[mail: kasteen@pi.be](mailto:kasteen@pi.be)

Referenties

- Blanchot, M.(1980), *L'écriture du désastre*, Paris, Gallimard.
- Freud, S.(1917e[1915]), "Rouw en melancholie", *Psychoanalytische theorie I*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, pp.37-68.
- Hassoun, J. (1995), *La cruauté mélancolique*, Paris, Aubier.
- Lacan, J.(1991[1960-1961]) , *Le Séminaire, Livre VIII, Le transfert*, texte établi par J.-A.Miller, Paris, du Seuil.
- Lambotte, M.-C.(1993), *Le discours mélancolique. De la phénoménologie à la métapsychologie*, Paris, Anthropos.
- T'Hooft, J.(1981), *Verzamelde gedichten*, Elsevier Manteau.